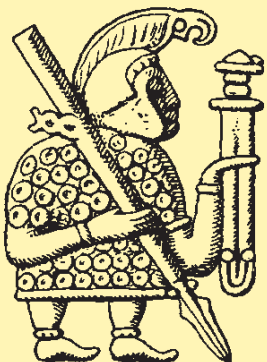

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2020/3

Ett nyupptäckt missale från Lunds domkyrka

Det hör inte till vanligheterna att skandinaviska liturgiska handskrifter dyker upp annat än som enstaka fragment. Från Lunds domkyrka härrör ett identifierat senmedeltida breviarium (LUB Mh 34). Ett breviarium med lundensisk ordning (UUB, C 447) skrevs av Johannes Swenonis 1477, och hamnade tidigt i Vadstena. Det bör noteras att birgittinklostret Maribo fick tillåtelse att använda lundensisk ordning 1431 (LÄU, III, XCVII, Rom den 12 januari 1431) varför detta breviarium, trots att skrivaren Johannes Swenonis hade varit kanik i Lund, egentligen inte kan anses ha någon direkt koppling till Lund, utan snarare är att betrakta som en danskt birgittinsk handskrift. Utöver dessa finns ett pontifikale, som har använts i Lund (UUB C 515), en separat kalender återanvänd i en handskrift med Skånska kyrkolagen (KB, B 39), samt ett mindre antal fragment. Ytterligare ett sextiotal bevarade handskrifter har tillhört Lunds domkyrka under medeltiden, men, förutom det tryckta Missale Lundense från 1514, har inget missale varit känt, förrän nu.

I Vetenskapsakademiens bibliotek i Bratislava förvaras en handskrift med signum Rkp. zv. 387. Det är en komplett handskrift som utgör sommar delen, dvs. den ena av ursprungligen två volymer, av ett praktfullt noterat missale om 255 folier i ett medeltida band. Handskriften har tidigare beskrivits av Július Sopko, som antog att den härörde från Österrike, och av Lászlo Dobszay och Janka Szendrei som på liturgiska och musikhistoriska grunder attribuerade den till Skandinavien (Sopko 1981; Szendrei 1981; Dobszay 1989). I ett pågående grundligt projekt under ledning av Rastislav Adamko och Eva Veselovská framhävs i högre grad dess danska kopplingar, och dess liturgiska apparat analyseras ingående (Adamko et al. i tryck). I samband med detta projekt har handskriften digitaliserats, varigenom den kommit till min kännedom. De iakttagelser jag har gjort angående dess specifikt lundensiska ursprung och möjliga väg ut ur Danmark kommer nu att inkorporeras i projektets publikationer, och förhoppningen är att kunna publicera en komplett faksimil med omfattande analyser.

Utifrån dess kalender kan konstateras att

både Knut Lavard och Knut den helige är framhävda, liksom Olof den helige, Botulf, Ansgar och Willehad, med röda dagar. Laurentius, Lunds domkyrkas patronus, är likaledes markerad med rött och med oktav. Av särskilt intresse är dock den sekundära anteckningen under den 30 juli: *Festum reliquarum ecclesiae Lundensis*, Lunds kyrkas relikfest. Denna notis äger ingen relevans utom i Lunds domkyrka, och festen i sig, som omnämns i LUB Mh 34, i kalendern i KB, samt i det tryckta Missale Lundense kommer att kort behandlas nedan.

Genom att identifiera vilka etablerade högtider och helgonfester som saknas i missalet och dess kalender kan en rimlig *terminus ante quem* etableras. Det kan konstateras att Kristi lekamen, Corpus Christi lyser med sin frånvaro. Denna fest spreds i norra Europa under början av 1300-talet – Köln 1306, Worms 1315, Strasbourg 1316 och England 1320-tal – men här kan nämnas att festens definitiva etablering stadfästes först på Peder Lykkes begäran på konciliet i Basel 1433. Belägg för firandet av Corpus Christi finns dock från 1423 (LÄU, III, XXV 19 juli 1423).

Den bakre *terminus post quem* uppvisar vissa intressanta detaljer. Till de senast kanoniserade helgonen kan nämnas Vilhelm av Æbelholt, som kanoniserades 1224, och Franciskus, som kanoniserades 1228. Å andra sidan är Dominikus, som kanoniserades 1234, införd sekundärt. Detta föranleder misstanken om att missalet är kopierat efter en förlaga från tiden före 1234, vilket för Lunds domkyrkas vidkommande kan relateras till den stora eldsvåda som härjade kyrkan just 1234.

Uppgifter om reparationer och nyanskaffningar av handskrifter förekommer under hela senare hälften av 1200-talet. Ärki diakonen Håkans testamente med instiftande av årtider vid Vincentiusaltaret från 1 augusti 1283 är i detta avseende av särskilt intresse (Erslev 1901, nr 11, s. 23ff). Det omnämner först anskaffandet av missalen för Vincentiusaltaret, och därefter specificerat: *Item ad emendum librum missalem, de quo superius memoravi, providi xii marchas denariorum novorum et legalium conferendas* (Även, för anskaffande av det ovan omtalade missalet, stadfäster vi en gåva av tolv nya mark penningar).

Ett missale, som förefaller kunna ha varit domkyrkans primära missale, väl värt att kopiera, skulle kunna ha varit det missale som Andreas Sunesen efterlämnade 1228. I dennes testamente omnämns *Missalem valde bonum et bene correctum, quem in sua capella habebat* (Ett värdefullt och väl rättat missale, som han hade i sitt kapell) (Weeke 1884–1889, s. 145). Det handlar uttryckligen om ett missale som har rättats, eller kanske snarare uppdaterats, och som förvarades i ärkebiskopens eget kapell. Om det har uppdaterats fram till 1228, innebär det att såväl Vilhelm av Æbelholt som Franciskus av Assisi bör ha funnits med, men inte Dominikus. I Bratislavahandskriften har Dominikus skrivits in sekundärt, men sannolikt i samband med en korrekturläsning i direkt samband med förfärdigandet.

Ytterligare en ovanlig omständighet som skulle kunna tyda på att det handlar om en sådan process utgörs av dekorationen av *Te igitur*, inledningen till kanonbönen, eller snarare avsaknaden av den. De röda linjerna efter en inramning av ett inklistrat blad på just det ställe där *Te igitur* skulle ha stått gör det sannolikt att detta blad har återanvänts från förlagan. En svag grön missfärgning kan skönjas efter en förgylld T-initial som fyllt hela ytan, men några specifika stildrag kan inte iaktas.

I sitt testamente från 1379 specificerade ärkebiskopen Niels Jensen Bild två missalen som skulle skänkas till efterträdaren. Det första verkar visserligen stämma väl överens med Bratislavahandskriften, *Missale sollempne per totum annum cum nota* (Ett festmissale för hela året med noter), men det andra uppfyller kriterierna på alla punkter: *Aliud missale sollempne cum nota in duobus voluminibus pro capella sua Lundensi* (Ett annat festmissale med noter i två volymer för hans kapell i Lund), dvs. ett festmissale med noter i två volymer att förvaras i ärkebiskopens kapell (Erslev 1901, nr 66, s. 147ff).

Bratislavahandskriften är utförd med en prydlig textura med rikt dekorerade fleuronnéinitialer i rött och blått. Generellt sett uppvisar den likheter med såväl franska som engelska och tyska handskrifter, men en närmare jämförelse med danska laghandskrifter ställer det utom allt tvivel att handskriften är framställd i Danmark.

Omständigheterna kring Danmarks medeltida

skriptorier är inte utforskade i någon större utsträckning, och några distinkta lokala särdrag tycks inte finnas. Flertalet skrivare och innehavare av kyrkliga ämbeten hade likartade karriärer som inkluderade verksamhet i flera danska stiftsstäder och ofta det kungliga kansliet, vilket resulterade i en generell stil. Både skrift och initialer i Bratislavamissalet överensstämmer således med en rad handskrifter som definitivt är framställda i Danmark, så som Valdemars själländska lag (AM 24 40) från omkring 1280–90, Jyllandslagen (AM 4, 40, AM 455, 120), Knut Lavardsofficiet (Kiel Universitetsbibl. MS S.H. 8A; DKB, Thott 805), alla från samma tid under 1200-talets sista decennier. Därtill kommer en tecknad bild i rött bläck av Kristus som kröner en knäfallande kung och drottning. Den enkla karaktären gör bilden svårdaterad men den torde inte vara ursprunglig, och troligen utförd under 1400-talet.

Det enskilt viktigaste tillägget i Rkp. zv. 387 i fråga om Lund utgörs av den tidigare nämnda relikfesten. I de senmedeltida källorna firades denna fest den 11 juli, men är här införd under den 30 juli, vilket tycks återspegla ett bruk som går tillbaka till tiden före anskaffandet av relikerna av Marinus, Eufrosyne och Florentia. Missale Hafniense (1510), som i flera avseenden speglar 200 år äldre lundensiska bruk, anger i sin kalender i slutet av juli att en relikfest firas i Köpenhamn på söndagen efter S:t Jakob (25 juli). Denna fest kan mycket väl ha tillkommit under inflytande av motsvarande fest i Lund den 30 juli. Relikfestens datum den 11 juli tycks ha etablerats i samband med kyrkomötet i Helsingborg 1345 (Lagerbring 1751–54) vilket skulle kunna relatera till att resterna av ytterligare ett antal av de 11 000 jungfrurnas kroppar hade påträffats i Köln mellan 1278 och 1327 (Nicholson 2016, s. 46). Det äldsta belägget för en relikfest i Lund den 11 juli är ett dokument utfärdat av påven Bonifatius IX år 1400 (Källström 2011, s. 163; DD 4:7, nr 297). Det kan nämnas att påven Eugenius IV 1433 gav indulgens för dem som bevistade relikfesten i Lund, när relikerna förevisades under högmässan (LÄU, III, CXXV, Rom den 7 feb. 1433).

Under 1400-talet har ett flertal tillägg gjorts. Ett som förefaller vara isolerat är införandet av S:t Othmar, abbot av S:t Gallen. En spontan tanke

är att detta helgon har förts in i samband med ärkebiskop Peder Lykkes deltagande i koncilierna i Konstanz och Basel. Kalendern har i ett senare skede gjorts mer allmänt användbar genom tillägg av ett stort antal heliga påvar och texter för Elisabeth av Thüringen och Klara av Assisi samt ytterligare franciskanska texter. Även ett antal dödsnotiser, som ger viktiga ledtrådar till handskriftens proveniens fördes in i kalendern. De flesta av dessa rör släkten Hohenzollern, med Friedrich V, Burggraf von Nürnberg, dennes son Johann III och dotter Katharina, abbedissa för klarisseklostret i Hof an der Saale, liksom systemen Agnes, även hon abbedissa i Hof an der Saale, samt Johann von Brandenburg (der Alchimist). Den slovakiska forskargruppen har på grundval av dessa uppgifter mycket övertygande visat att handskriften under en tid bör ha använts i klarisseklostret i Hof (Adamko et al. i tryck, nr 33).

Dessa namn erbjuder dessutom en sannolik koppling till hur handskriften har lämnat Danmark då den danske kungen Kristoffer av Bayern överlät förvaltningen av sina län i Oberpfalz till just denne Johann von Brandenburg. Kung Kristoffers farmor, Elisabeth von Hohenzollern-Nürnberg, var dessutom syster till Friedrich V, Burggraf von Nürnberg, och Kristoffers hustru, drottning Dorothea, var dotter till ingen mindre än Johann von Brandenburg. Kristoffer hade således två oberoende anknytningsvägar till missalet senare ägare, dels direkt via den altarstiftelse med karaktär av familjekapell som Agnes inrättade i Hof, dels genom giftermålet med Dorothea 1445 och förbindelsen med Johann von Brandenburg. Att paret i kröningsbilden skulle kunna identifieras som Kristoffer av Bayern och Dorothea av Brandenburg vore därför inte någon långsökt gissning.

Den yngsta notisen rör Stephan von Eyczings hustru Katharina Czernohorsky von Boskowitz, död 1486, och handskriften tycks ha hamnat i Schrattental i Niederösterreich eller Boskowice i närheten av Brno. Paret hade i sin tur sexton barn, och de exakta omständigheterna för handskriftens fortsatta väg är ännu okända. Missalet kom dock slutligen till Vetenskapsakademiens bibliotek från det evangeliska Lyceet i Bratislava, vilket grundades av David Kilger 1606. Med reservation för att frånvaron av dödsnotisen för

Friedrich VI av Hohenzollern 1440 eventuellt skulle utgöra en nödvändig *terminus ante quem*, vilket har föreslagits, förefaller i nuläget den mest sannolika historiken för Bratislava 387 lyda enligt följande: Framställd i Lund 1283 med Andreas Sunesens missale som förlaga, i arv från ärkebiskop till ärkebiskop, vilket finns belagt 1379, sannolikt medtagen till konciliet i Konstanz och/eller Basel av Peder Lykke, ansedd som umbärlig då Corpus Christi-festen infördes, överlämnad via kung Kristofer av Bayern till dennes anförvanter, antingen direkt till klarisseklostret i Hof eller genom Johann av Brandenburg. Övergången till släkten von Eyczing skulle möjligen kunna ha skett genom klarisseklostret i Dürnstein.

Det rikliga liturgiska och musikaliska innehållet i detta missale utgör ett betydande tillskott till det skandinaviska liturgiska källmaterialet, och erbjuder många utmaningar för den fortsatta forskningen inom många fält.

Tack

Min tacksamhet riktas till Dr. Rastislav Adamko, Dr. Eva Veslovská och övriga projektmedarbetare, samt till professor Stephan Borgehammar för entusiastiskt bistånd.

Referenser

- Adamko, R., 2006. Príspevok k problematike kalen-dára v Misáli R. 387. *Slovenská hudba 2006/XXXII/2*: 141-151.
- Adamko, R., Bednáriková, J., Záhradníková, Z., Veselovská, E. & Luz, R., i tryck. *Ein mittelalterliches notiertes Missale aus Skandinavien in der Slowakei*.
- DD = Diplomatarium Danicum, 1938-ff. Udg. af Det danske sprog- og litteraturselskab. København.
- Dobszay, L., 1989. Nieko ko aspektov skúmania stredovekých hudobných kódexov Bratislavy. Hudobné tradície Bratislavy a ich tvorcovia: *Referáty prednesené na muzikologickej konferencii v rámci BHS 1989*, Bd. 18. Bratislava.
- Erslev, Kr., 1901. *Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*. København.
- Källström, H., 2011. *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden: Linköping och Lund*. Lund.
- Lagerbring, S., 1751-54. *Dissertatio historica de consilio Helsingburgensi anno MCCCXLV*.
- LÄU = *Diplomatarium diocesis Lundensis: Lunds ärkestifts urkundsbok*, 1900-1939. Utg. af Lauritz Weibull. Lund.
- Nicholson, H., 2016. St Ursula and the Military Reli-

- gious Orders. Cartwright, J. (ed.). *The Cult of St Ursula and the 11,000 Virgins*. Chicago.
- Rkp. zv. 387, Vetenskapsakademiens bibliotek, Bratislava. <http://147.213.131.4:85/digi/Rkp_zv_387/LKB_RKP_ZV_387_24TL/EN/1_2_d_escr.htm> och <<https://cantus.sk/source/26226>>
- Szendrei, J., 1981. *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest.
- Sopko, J., 1981. *Stredoveké latinské kódexy v slovensk ch knižniciach*. Martin.
- Veselovská, E., 2009. Choralnotationen der mittelalterlichen liturgischen Kodizes des 14. und 15. Jahrhunderts in slowakischen Archivbeständen. Snoj, J. (Hrsg.). *De Musica Disserenda V/1*. Ljubljana.
- Veselovská, E., Adamko, R. & Bednáriková, J., 2017. *Stredoveké pramene cirkevnej hudby na Slovensku (Medieval sources of Church music in Slovakia)*. Bratislava.
- Veselovská, E., i tryck. *Die Notation des notierten Missale Rkp. zv. 387 aus der Zentralbibliothek der Slowakischen Akademie der Wissenschaften*.
- Wecke, C. 1884–1889. *Libri memoriales capituli Lunden-sis: Lunde domkapitels gavebøger*. København.

Thomas Bergqvist Rydén

Lunds universitets historiska museum
Kraftstorg 1
SE-223 50 Lund
thomas.bergqvist_ryden@luhm.lu.se